

2016. március: Kollaboráció és ellenállás - Beszélgetés Horváth Sándor történésszel

Horváth Sándor az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Jelenkortörténet témacsoport vezetője. Február 1-jén az ő vezetésével indult a „Kulturális ellenállás: az ellenzékiesség kulturális örökségének megértése az egykori szocialista országokban” című konzorcialis projekt, amely Horizont 2020-támogatást élvez. Az NKFIH (OTKA) az elmúlt három és fél évben a „Kollaboráció a szocialista korszakban. Az állambiztonság társadalomtörténeti forrásai” című kutatását támogatta; a munka a végéhez közeledik.

Hogyan értelmezi, történészként, a kollaborációt?

A kutatás kiindulópontja elsősorban az volt, hogy Magyarországon a kollaborációt leszűkítették a kommunista korszak ügynök-kérdésére, aminek komoly emlékezetpolitikai okai vannak. Mi ennél tágabb, rétegzettebb kollaboráció-fogalommal dolgozunk, alkalmazva a nemzetközi irodalomban már meghonosodott kooperáció és participáció fogalmát. Az [ügynök arcai című tanulmánykötetünkben](#) sokféle nézőpontból vizsgáljuk ezt a kérdést.. A hatalommal együttműködőt nem bűnösnek vagy ártatlannak gondoljuk – nem normatív alapon ítéljük meg –, hanem megpróbáljuk megérteni cselekvésének mozgatórugóit. Emiatt ebbe a kategóriába sorolható lényegében az az ember is, aki kérvényt írt, aki valamit szeretett volna kicsikarni az államtól...

Horváth Sándor

Mindenki...

... aki szeretett volna valamit „elintézni”, ám komoly különbségek vannak az „együttműködések” között. A kollaboráció szóval az a gond, hogy Franciaországban a náci hatalommal való együttműködést értik alatta, és a magyar nyelv átvette ezt a jelentést. Ezért kezdtük el a kutatás során a kooperáció szó használatát, de a közbeszédben annak más a jelentése. Az együttműködés mindig függ a szituációtól, és nemcsak az egyén viselkedésén, hanem a hatalom működésén is múlik. Emiatt a munkánkban nagyon hangsúlyos kérdés, hogy az állambiztonsági iratok hogyan használhatók fel társadalomtörténeti szempontból.

Rengeteg magyar, angol és német nyelvű tanulmányt és számos monográfiát írtak erről a kutatócsoport tagjai az utóbbi néhány évben a kutatás keretében, de készült doktori disszertáció is a kutatáshoz kapcsolódva: Slachta Krisztina munkája, a [Stasi és a magyar állambiztonság összehasonlításáról](#), amely néhány hónapon belül könyvként is megjelenik. Takács Tibor, aki az állambiztonsági levéltárban dolgozik, több monográfiát és egy dokumentumgyűjteményt publikált. Fennmaradtak például olyan önéletrázások, amelyekben az ügynökök a tevékenységüket ábrázolják, és az egyik, a [kutatás támogatásával készült könyvében](#) Tibor azt vizsgálta, hogyan jelenítik ezt meg a mindennapok szintjén. Hamarosan elkészül két biográfia-monográfia is a kutatásban. Stefano Bottoni Mikó Imre életrajzát írja – egy erdélyi értelmiségi életén keresztül közelíti meg a kollaboráció-kooperáció kérdését. A másikat, egy „hétköznapi ember” életrajzát én írom. Ennek az embernek nem volt magas iskolai végzettsége, sem kiemelkedő szaktudása. 1923-ban született, megélte a 20. századi magyar történelem fordulópontjait. A falu, ahol élete nyolcvan százalékát töltötte, látszólag nem volt fontos hely a politikában, ő mégis harminchárom éven át jelentett a Kádár-féle állambiztonsági szolgálatnak. Emiatt nagyon jól dokumentált az élete. A kutatócsoport tagja Majtényi György is, aki a pártelit és a kollaboráció viszonyát vizsgálta; ehhez kapcsolódva Kádár János mindennapjairól írt [monográfiát](#). Ebben a szférában már kezdünk „kilépni” az állambiztonsági szervezet köréből. Nagyon fontos tudatosítanunk, hogy az „állambiztonságot” a párt felügyelte, és az információk mindig oda kerültek vissza. Ez azt jelenti, hogy a pártelit szerepe éppolyan fontos volt a hatalom kiépülése szempontjából, mint az állambiztonságé.

Hajlamosak lennénk azt hinni, hogy minden az állambiztonsági szervezettől függött.

Sokan gondolják így. A kutatócsoport rendezett egy nemzetközi konferenciát, amelyre több országból hívtunk előadókat, és megnéztük, miért és hogyan került be az ügynökkérdés a diskurzusba az egyes kelet-európai országokban. Kiderült, hogy Magyarországon az ügynök azoknak a politikai vitáknak az eredményeként kapott kitüntetett érdeklődést, amelyek során a pártelit, a párttagokat kizárták a közös emlékezetből. (Magyarországon 1987-ben érte el a csúcst a párttagok száma; majdnem egymillió MSZMP-tag volt.) Róluk nem sokat lehetett hallani az elmúlt évtizedekben. Persze, mi, történészek, nem a párttagokat akarjuk megítélni, mert nem bírók vagyunk, hanem a megértést szolgáljuk. A kérdés inkább az, hogy miért nem foglalkozik a történetírás szisztematikusan ezekkel az emberekkel, a motivációikkal; hogyan tudta őket az állam maga mellé állítani; milyen egyéni taktikákkal tudták elérni, amit akartak; hogyan viszonyultak egymáshoz; miként változtak meg az emberi kapcsolataik attól kezdve, hogy beléptek a pártba. Az „ügynökös könyvekkel” szinte Dunát lehet rekeszteni, „párttagos könyv” viszont alig-alig születik.

A nemzetközi kutatásunk egyik blokkja, amelyről angol nyelvű tanulmánykötet is megjelenés alatt van, tágabb kontextusban vizsgálja ezt a kérdést: a párttagokról fennmaradt jegyzőkönyvek alapján hasonlítja össze, hogyan próbálták érvényre juttatni az érdekeiket a párttagok az egyes országokban; hogyan viszonyult ehhez a hatalom; milyen képet alakítottak ki a párttagok egymásról; milyen véleményt formált róluk a társadalom.

A kutatás arra is kitért, hogy Magyarországon és Kelet-Európában meghatározó jelenség a kollektivizálás. Nem csupán azért, mert a „történeti parasztság” ehhez a – mondhatjuk – társadalomtörténeti eseményhez kapcsolódva tűnik el szinte teljesen a történeti színpadról, hanem azért is, mert a kollektivizálás során nagyon sok erőszakról és kollaborációról (kooperációról) is beszélhetünk. Az egyik tanulmánykötetünknek (ezt Kovács Ö. Józseffel szerkesztettük) az volt a fő célkitűzése, hogy – más-más régiókból érkező levéltáros, történész kollégák helyi kutatásai segítségével – megpróbáljuk kimutatni a területi eltéréseket. Nagyon érdekes, hogy nemcsak Magyarországon belül vannak komoly különbségek a kollektivizálás lefolyásában, hanem Kelet-Európában is. Ezért a könyv végén össze is foglaltuk – hiánypótlásként, történészhallgatók számára –, hogy mennyire eltérő ütemben és eredményességgel zajlott a kollektivizálás Kelet-Európában. Lengyelországban például nem ment végbe kollektivizálás, holott a lengyel vezetés hasonló viszonyban állt Moszkvával, mint a magyar, és a lengyelországi politikai áramlatok sem különböztek a magyartól a kollektivizálás idején, 1958 és 1962 között. Az is kiderült a kutatásból, hogy Magyarországon – más országokhoz képest – nagyon gyorsan hajtották végre a kollektivizálást, de volt olyan megye, ahol szinte két-három hét alatt megvalósították, máshol sokkal tovább tartott. Miért? – tettük fel a kérdést.

Nagyon sok válasz született – és ezek mind visszavezetnek bennünket a háború előtti időkbe. Olyan folytonosságok tapinthatók ki, amelyekről nem lehet nem tudomást venni. Így érkezünk el a legfrissebb, Bódy Zsomborral szerkesztett tanulmánykötetünkhöz – [1944/1945: Társadalom a háborúban](#) –, amely azt vizsgálja, milyen társadalomban zajló elemek éltek tovább a háború után, és milyenek nem. Nem azt járjuk körül, hogy 1945 választóvonal-e vagy sem. Ez igen régi, normatív alapú hitvita, amelyet legelőször Bibó István ábrázolt plasztikusan már 1946-ban. A kötet fő kérdése nem az, honnantól számítjuk a diktatúra kiépülését, hanem az, hogy mennyire folytonosak a társadalom reakciói, és hol szakad meg egy-egy folyamat.

Ebben a kötetben, például, több tanulmány azt vizsgálja, hogyan változott meg a háború hatására a lakások megszerzésének, kiutalásának rendszere. Sokan azt gondolnák, hogy a kommunista korszak alakította ki azt a bérlakás-rendszert, amelyben nem piaci eszközöket használnak a lakáshoz jutáshoz, hanem, mondjuk, kérvényeket írnak, vagy lakásfoglaláshoz folyamodnak. Egyáltalán nem így van. Már a háború előtt vagy alatt megszületnek ezek a technikák és hivatali ügyintézési módok. Vannak, akik kinézik a szomszéd lakását, és feljelentik a bérlőjét, mert zsidó vagy ávós – mikor milyen idők járnak. Nincs is nagy távolság a két korszak között, egy ember életében tizenkét év nem is olyan hosszú idő. 1944 és 1956 között csak tizenkét év a különbség. 1944-ben számtalan zsidónak minősített magyar állampolgár lakását vették el lényegében a szomszédaik – és ezt érdemes összevetni az 1956-os lakásfoglalásokkal. Vagy nézzük meg, hogyan lehetett lakást szerezni Budapesten az ötvenes évek elején, amikor a sztahanovisták és a pártelit legfelső tagjai kaphattak csak a kitelepítettek lakásaiból, mert nem volt újlakás-építés. Nem kellett új módszereket kitalálni...

A kötetben egy másik blokk például azt vizsgálja, milyen eszközöket használnak a visszaemlékezésekben a háborút túlélő, traumatizált csoportok (zsidók és kitelepített németek) a trauma ábrázolására, majd kiderül, hogy a kommunista korszakban átértelmezett megrázkódtatások leírására már az elfogadott beszédmódokat alkalmazzák. Mindennek van eredete, ennek a felderítésére szolgál a történetírás.

A mindennapi élet szintjén ez arra emlékeztet, hogy az ötvenes évek elején jórészt a háború előtti tárgyak vettek körül.

A korszakkal foglalkozó történészek óhatatlanul belesimulnak abba az elvárásba, hogy a történetet 1945-ben vagy 1948-ban kezdjék, de ez a legfiatalabb generáció tagjai számára egyáltalán nem egyértelmű: cezúrát éreznek a történetben. Nem is mondom, hogy nagyon sok folyamat nem szakad meg, de például a tárgyi világ átalakulását szintén érdekes lehet megvizsgálni ebből a szempontból.

A kollektivizálás kapcsán a táj átalakulása is felmerül – a kollektivizálást értelmezhetjük úgy is, hogy megváltoznak a tájegységek, megváltozik a gazdálkodási forma. Sőt, a kommunista korszakot is felfoghatjuk egy táj megváltozásaként. Más lesz a környezet: beépítik gyárakkal, módosul a mezőgazdasági terület. Az állattartásban, a növénytermesztésben rengeteg arány eltolódik, például az aprózódás, majd a birtokegyesítés miatt – a földosztástól egészen a kollektivizálásig.

Vannak olyan iparvidékek Magyarországon, ahol halott gyárak tucatjait látjuk az országútról. Mondhatnánk, hogy egy erőszakos politikai beavatkozásnak maradtak itt a lenyomatai – de sokkal árnyaltabban kell gondolkoznunk. Amikor ezek a gyárak megépültek, munkát adtak a környezetükben, és az ott élők ma nagyon magas munkanélküliségi aránytól szenvednek. Ezt a jelenséget hosszú távú fenntarthatósági szempontból is lehetne vizsgálni. A történeti kutatásoknak ez a legfrissebb ága: a legújabb történészgeneráció már a környezet felől közelíti meg a problémát. Mi, a 2000-es évek legelejétől, egyre többen indultunk el a társadalom, a mindennapok gyakorlatának történeti ábrázolása felé – ami mára fontos áramlattá vált a nemzetközi történetírásban, és Magyarországon is egyre nagyobb súllyal jelenik meg. Hasonló játszódik most le a környezettörténet esetében: nem mondom, hogy kiiktatódik a politika, az ipar vagy a társadalom szerepe, de egyre inkább előtérbe kerül a környezet, és rengeteg tehetséges fiatal ezt tartja szem előtt a korszak tanulmányozásakor.

Nemrég beszélgettünk a legújabb kutatásukról, amely a hatalom és az ember közötti viszony egy másik

oldalát, a [kulturális ellenállást állítja középpontba](#).

Az ellenállás és a kollaboráció rendkívül szorosan összefügg. Lényegében egy érem két oldala a kettő, de éremről is csak akkor beszélhetünk, ha a társadalmat statikusnak fogjuk fel: ellenállókra és kollaboránsokra osztjuk. A kettő közötti ismeretlen, „szürke zóna” az igazán érdekes kutatási terület. A kollaboránsok között vannak, akik komoly háborús bűnöket követtek el, vagy sortüzekben játszottak szerepet a kommunista korszakban, de a kettő között többmilliót látunk Magyarországon, Kelet-Európában még nagyobbat. Ezért ér össze a két kutatás.

Ha nem skálán mérjük, hogy ki mennyire volt kollaboráns és ellenálló, akkor sokkal jobban megérthetjük a szerepek változását, akár egyetlen élettörténeten belül is. Azt az embert, akinek az életrajza az NKFI-kutatás keretében készül, háborús bűnösnek ítélték el rövid időre egy népbíróági tárgyaláson, 1956-ban pedig munkástanács-tag volt, majd 1957-től jelentéseket írt az állambiztonságnak. Az embereket nem lehet feketén-fehéren megítélni. A történeti kutatásnak talán éppen az adja a szépségét, hogy elszakadhatunk a kliséktől: nem bűnösöket és áldozatokat keresünk, nem valamiféle politikai elvárásoknak kívánunk megfelelni, hanem a forrásokból próbáljuk megérteni, mi miért történt, mert az talán érdekes lehet a kortársainknak is.

Silberer Vera